

В.М.Ричка *

СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Стаття присвячена осягненню спадщини великого київського князя Володимира Мономаха (1113–1125 рр.), її осмисленню у церковній публіцистиці та ідеології Московського царства. Простежено шляхи розвитку уявлень про нього як прародителя московських царів і присвоєння ними спадщини Київської Русі та увінчаних «грецькою славою» її князів.

Ключові слова: Володимир Мономах, історична пам'ять, Київська Русь, спадщина, Московське царство, влада, інсигнії.

Нинішнього року виповнюється тисяча років від часу утвердження Володимира Мономаха на київському великокнязівському престолі. Ця знакова для киево-руської історії постать не потребує особливої презентації. Старокиївські літописці послідовно змальовують Мономаха як ревного піклувальника за долю Русі, її оборонця від зовнішніх ворогів і внутрішніх міжкнязівських чвар, називаючи його добрим дбайливцем Руської землі. Він, мовлячи словами давньоруського книжника, «просвітив Руську землю, наче сонце, і слава його розійшлася по всіх землях». Ця немеркнуча у віках слава розважливого і твердого державця, справедливого володаря-миротворця збереглася в історичній пам'яті східних слов'ян. Помітний внесок в її воскресіння та наповнення актуальним ідейним змістом належить передусім книжникам-історіографам Московського царства¹, які своєю літературною творчістю виклали Мономаху непохитний п'єдестал.

Вихідний пункт московської самосвідомості становила ідея неперервності церковної й династичної єдності від Києва до Москви. Володимир Мономах разом із хрестителем Русі – рівноапостольним, святим князем Володимиром Святославичем ушановувалися як прародителі московських правителів, котрі позиціонувалися єдиними законними спадкоємцями київських князів: «От Владимира даждь и до сего дне его род единъ, и правилися всѣмъ великимъ княземъ о всемъ, преже Киевскимъ, потомъ же Владимирскимъ»².

* Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: wolr@ukr.net

¹ Натомість у тогочасних українських історичних творах відсутні скільки-небудь виразні апеляції до образу ідеального правителя – київського князя Володимира Мономаха. Українське духівництво не створило для козацької старшини міфологічного родоvodu, який би з'єднував їх із Рюриковичами, через що нова еліта не могла представляти своє панування як пряме спадкове продовження володарювання київських князів. Провідники української козацької держави поверхово успадкували віру у харизму нащадків київської династії князів-воїнів (див.: Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. I. – С. 120).

² Русский хронограф: Ч. 1: Хронограф редакции 1512 г. // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1911. – Т. XXII. – С. 477.

Принцип релігійної єдності всієї Русі, усвідомлений великими московськими князями вже від часів Івана Калити, став для Москви дороговказом і у сфері політики³. Ось чому боротьба за «збирання руських земель» була, не в останню чергу, й ідеологічною боротьбою за «збирання» та привласнення їхньої історії.

Основні етапи розвитку цих претензій окреслив Я.Пеленський⁴. Першою пам'яткою, що стверджувала безпосередню та безперервну династичну єдність між Києвом і Москвою, на його думку, стало «Житіє Дмитрія Донського», складене не раніше Флорентійського собору та падіння Константинополя (1453 р.). Про династичну спорідненість останнього з київським князем Володимиром ідеться у вміщеній у складі Московського літописного зводу кінця XV ст. повісті «О житии и преставлении великого князя Дмитрея Ивановича». У ній, зокрема, акцентується увага на тому, що:

«Сеи убо благовѣрнии великий князь Дмитреи родися от благо-родну и пречестну родителю, великого князя Ивана Ивановича и матери великие княгини Александры. Внук же бѣ великого князя Ивана Даниловича, събирателя Русские земли, и корени святого и Богом насажденнаго саду отрасли плодоплодные и цвѣтъ прекрасныи, великого князя Володимера, нового царя Константина, и крестившаго землю Русскую, сродник же бѣ новых чудотворецъ Бориса и Глѣба»⁵.

Сліди такого чуття духовної й династичної спорідненості з княжим домом Володимира Святославова простежуються також і у «Задонщині», де великий князь звертається до свого війська з такими промовистими словами: «Братья и князи руския, гнездо есмя великого князя Владимира Киевского»⁶. Під час урочистої зустрічі Дмитра Івановича в Москві митрополит Кіпріан, вітаючи тріумфатора, також не оминув нагоди уподібнити його славним предкам:

«Слава тебѣ Господи, слава тебѣ, святой, слава тебѣ, царю, яко показал еси на насъ великую свою милость и низложи враги наша! Величаемъ тя, пресвята Дѣво Богородица, яко многу милость и великия чудеса показала еси на православныхъ христианехъ! Ублажаемъ тя, святителю Христовъ Петре, яко заступаеши от бѣдъ стадо свое и низлагаеши враги наша! Како же тебе прославимъ, господине мой, възлюбленный. О Христъ сыну, великий княже Дмитрие Ивановичъ, *новый Константинъ, славный Владимиръ* (тут і далі курсив мій – В.Р.), дивный Ярославе, чудный Александре! Кое ти благодарение и честь и славу въздадимъ, яко толико подвизася и трудися за все православное христианство?»⁷.

³ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К., 2000. – С.326.

⁴ Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – New York, 1998. – P.79–94.

⁵ Московский летописный свод конца XV в. // ПСРЛ. – Т. XXV. – Москва; Ленинград, 1949. – С.215.

⁶ Повести о Куликовской битве / Изд. подгот. М.Н.Тихомиров, В.Ф.Ржига, Л.А.Дмитриев. – Москва; Ленинград, 1959. – С.30.

⁷ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – Т. XI. – Москва, 1965. – С.67. Перемога на Куликовому полі не стала в московських історичних

Дальший розвиток цієї ідеї відбиває літописна повість про новгородців та владу Філофея, включена в Московський літописний звіт 1472 р. Це зумовлювалося намаганнями Москви підкорити Новгород. «Руський хронограф» (редакції 1512 р.), повідомляючи під 6978 р. про «възмятие велико» в Новгороді, вкладає в уста Івана Васильовича наступні слова:

«Отчина есть моя людие новгородстии изначала, от дѣдъ и прадедъ наших, *от великого князя Володимера, крестившаго землю Русскую, от правнука Рюрика, первого великого князя всей земли нашей*, отъ того Рюрика даждь и до сего дне знали есте единъ родъ тѣх князей великихъ преже и киевскихъ до великого князя Дмитрея Юрьевича Всеволода Володимерьскаго, а от того великого князя даждь до мене родъ ихъ мы и владѣмъ вами и жалуемъ васъ и боронимъ отовселе, а и казнити волны же есмя васъ, коли на насъ не по старинѣ смотрити почнете»⁸.

У своєму «Посланні» 1481 р. великому князеві й самодержцеві Іванові Васильовичу на Угрі ростовський архієпископ Васіан, надихаючи твердо стояти «противу безбожных татар за православное христианство Богом дарованныя ему державы Русскаго царства», закликав:

«Изыди убо скорона стрѣтение ему, изыди, взем Бога на помощь и пречистую Богородицу, нашего христианства помощницу и заступницу, и всѣх святыхъ его, и поревнуй прежебывшимъ прародителем твоимъ, великимъ князъмъ: не точию обороняю Русскую землю от поганыхъ, но иныя страны приимаю под себе, еже глаголю, Игоря и Святослава и Владимира, иже и на греческихъ царѣхъ дань имали, потомъ же и Владимира Мономаха, како и колико бился со окаянными половцы за Русскую землю»⁹.

Переживши фатальний для всіх християн 7000 р. (1492 р.), коли очікувався кінець світу, книжники звернули свої помисли до пошуків нової ролі та призначення Москви. У знаковій пам'ятці московської літератури другої половини XV ст. «Изложения пасхалии на осьмую тысячу лет» митрополита Зосими, зокрема, місцевий великий князь уподібнюється до імператора Константина та першохрестителя Русі князя Володимира – «другого Константина», якого

«избра себе Господь Бог от идолопоклонник съсуд чист, благоверного и христолюбивого великого князя Владимира киевского и всея Руси, иже испытал о верах, и приим от Константина града, яко щит непобедим в сердци си, православную веру Христову и крестися святым крещением в имя Отца и Сына и Святого Духа, идолы же съкруши и неверныя в веру приведе, и просвети

сказаннях символічним початком Московського царства. Його початки, натомість, почали віддалятися в київську епоху, а функції Дмитрія Івановича залишилися невизначеними (ширше див.: Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – Санкт-Петербург, 1995. – С.133).

⁸ Русский хронограф: Ч.1: Хронограф редакции 1512 г. – С.476. Порівн.: Московский летописный свод конца XV в. – С.285–286.

⁹ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – С.206–207.

всю русскую землю святым крещением, и приемъ от Бога оружие непобедимо, одоление на врагы, и покори под нозе свои вся съпостаты, и утверди православную веру, яже в Христа Бога, и наречен бысть второй Константин. И ныне же, в последняя сиа лета, якоже и в перваа, прослави Бог сродника его, иже в православии просиавшаго, благовернаго и христоролюбиваго великого князя Ивана Васильевича, государя и самодержца всея Руси, *новаго царя Константина новому граду Константину – Москве*, и всей русской земли и иным многим землям государя, якоже и Господь рече: «прославляющих мя прославлю». И прославмся имя его и слава по всей вселеней, и предасть ему Господь Бог скипетр, непобедимо оружие на вся врагы»¹⁰.

Натхненні такою перспективою, московські володарі розгорнули широкомасштабний наступ насамперед на ординські землі. Підтримуючи й виправдовуючи ці експансіоністські устремління, тамтешнє духовництво закликало правителів надихатися прикладом давніх київських князів. Так, благословляючи Івана Грозного в похід «противу супостатъ безбожных казанских татар», митрополит Макарій у своєму посланні ставив тому у приклад «равноапостолными святыми прадед твои князь велики Владимир Киевский и всеа Руси» та закликав примножити славу «сынове его и внуцы и правнуцы», які «многи побѣды над погаными сотвориша и прославлены от бога быша»:

«Якоже множае насъ и самъ, царю вѣси храбрость прародителии своих богомъ венчанного царя Владимира Манамаха и храбра великого князя Александра Невского и прочих сродникъ твоих, каковы побѣды над погаными сотвориша и прославлены от бога быша»¹¹.

Перемоги над Казанським та Астраханським ханствами й упокорення Ногайської орди відкривали для московського царя привабливу перспективу подальшої ескалації воєнних дій у Лівонії. З їх початком Я.Пеленський пов'язував наступний етап боротьби за київську спадщину¹². У ході Лівонської війни Іван Грозний прагнув відібрати в Литви землі, що раніше входили до складу Давньоруської держави. Пожаданою метою було для нього відвоювати Київ – столицю Русі, її сакральний центр. На той час уявлення про успадкування Москвою святощів Києва вже міцно укорінилося у свідомості тамтешньої церковно-політичної еліти. Московська правляча династія (рід) була вписана ще Іваном III до давнього пом'яника Печерського монастиря в Києві, відновленого печерськими ченцями між 1483–1526 рр.¹³

Ідейним обґрунтуванням Лівонської війни стало завдання «звільнення» східнослов'янських земель від панування нечестивих «латинян» та

¹⁰ Памятники древнерусского канонического права: Часть первая (Памятники XI–XV вв.) // Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1908. – Т.6. – №118. – Стб.797–799.

¹¹ Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича // ПСРЛ. – Т.XXIX. – Москва, 1965. – С.88–89.

¹² Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – P.117–130.

¹³ Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн.6. – Отд.3. – С.IX.

встановлення там влади православного царя. Ідеологічним підґрунтям цих задумів стала пам'ятка московської публіцистики кінця 1520 – початку 1530-х рр. – «Сказання про князів владимирських», на основі якого близько 1547 р. було складено «Поставление великих князей русских», що стало вступом до «чину вінчання» на царство Івана Грозного¹⁴. Московський цар виступає тут спадкоємцем київських князів – Володимира Святославича та Володимира Мономаха, від якого він успадкував царський вінець і вінчався ним на царство. «Поставление великих князей русских» детально переповідає легенду про здобуття київським князем Володимиром Всеволодовичем цих візантійських інсигній влади, вінчання ними, а відтак і перетворення його на «царя Великия Русии»¹⁵.

Топікою тогочасного дипломатичного листування, за спостереженнями Т.Опаріної, стали уявлення про Київ як «государеву», або «прародителеву» вотчину:

«Московский цар сприймався “природним” правителем всього “русского” роду, а східнослов'янські землі Великого князівства Литовського – його спадковими територіями. Наступ на Полоцьк (1563 р.) – перша перемога – трактувався як крок до об'єднання східних слов'ян під владою Москви, а зайняття Полоцька отримало складне богословське й династичне обґрунтування, що незмінно відштовхувалося від теми київської спадщини»¹⁶.

Так, архієпископ Великого Новгороду та Пскова Пимін у складеному ним у січні 1563 р. посланні до Івана Грозного («Послание Пимина архиепископа Великаго Новаграда къ благочестивому царю и великому князю Ивану Васильевичю божиею милостию государю всеа Руси самодержьцу под град Полтескъ, еже побарати храбре противу безбожныя Литвы и прескверныхъ лютор за имя господне и за святыя церкви и за богомъ порученную ему державу от всемоущия его десница Рускаго царствия»), вітаючи царя з перемогою з-поміж іншого зазначав:

«Ты же убо, о боговенчанныи царю, не яко наимник, но яко истинный пастырь поддися православие от невѣрныхъ свободити и церкви разоренныя соградити и велелѣпиемъ образа Христова украсити ихъ в первое достояние, а Господь Богъ укрепитъ тя и поможетъ ти и все твое христілюбивое воинство да утвердитъ. [...] Также бы и нынѣ тебѣ государю Богъ подаровалъ, яко благочестивому и равноапостольному великому государю Константину, иже крестомъ честнымъ победы мучителя Максентия и

¹⁴ Дмитриева Р.П. Литературная история и политическая роль «Сказания» // Сказание о князьях владимирских. – Москва; Ленинград, 1955. – С.116.

¹⁵ Барсов Е.В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1883. – Кн.1. – С.41 («Поставление великих князей русских, откуда бы и како начаша ставитися на великое княжество святыми бармами и царским венцом в лето 6403»).

¹⁶ Опарина Т. Тема крещения Руси в «Палинодии» Захарии Копыстенского и её рецепции в России в первой половине XVII в. // Київська академія, 2007. – Вип.4. – С.37–38.

многа исправления церквамъ Божиимъ предав. Такожъ и преже бывшимъ во времена своя прародителемъ твоимъ, великимъ княземъ, иже не точию обороняху Росиискую землю, но иныя страны приимаху под себе, ихъ же глаголю Игоря и Святослава и Владимира, иже и на греческихъ царехъ дани имаху»¹⁷.

Іванові Грозному, як відомо, так і не вдалося втілити у життя свої масштабні замисли й увійти переможною ходою до столиці перших руських князів, щоб стати повноправним володарем Києва з його немеркнучими у віках святинями. Тим часом, у політико-ідеологічних уявленнях київська спадщина продовжувала залишатися надбанням Москви. Ідея успадкування Московою святості Києва знайшла своє яскраве втілення у «Казанській історії». У цій, створеній у 1560–1580-х рр. пам'ятці, такі уявлення набувають свого остаточного завершення у гранично чіткій формулі «Москва – другий Київ»:

«И тогда великая наша Руская земля освободится от ярема и покорения бесерменъска, и начать обновлятися, яко отъ зимы на тихую весну прелагаться, и взыде паки на древнее свое величество, и благолепие, и доброту, яко же преже, при велицемъ князе первее Владимире православнемъ [...] возсия ныне столный, преславный град Москъва, вторый Киев; не усрамлю же ся и не буду виновенъ нареци того и третии новы велики Рим, провозсизавши в последняя лета, яко велико солнце, в велицей нашей Рустей земли»¹⁸.

При цьому мотив «Москва – другий Київ» був для Московії, як уявляється, більш значимим дискурсом ідентичності, ніж мотив «Москви – третього Риму». Як продемонструвала у своєму фундаментальному монографічному дослідженні Н.Синицина¹⁹, концепт «Москва – третій Рим» був наповнений більше метафізично-конфесійним, ніж етнонаціональним змістом.

Важливим імпульсом до розвитку культу Володимира Мономаха й тріумфального його сходження на п'єдестал слави стало вінчання на царство Івана Грозного. У контексті дискусій про царський титул відбувався подальший розвиток образу увінчаного «грецькою славою» київського князя. У зв'язку з підготовкою до вінчання Івана IV на московського царя, що відбулося у січні 1547 р., необхідно було встановити коріння царського титулу та знайти відповідні історичні паралелі.

Святий рівноапостольний князь Володимир Святославич у пам'ятках московської книжності виступає зазвичай як «прародитель» володарів Московського царства і «просвітитель» усієї Русі. Хоча в літописних джерелах і, особливо, у дипломатичному листуванні неодноразово згадується царське достоїнство Володимира Святославича, для створення ідеального образу єдиновладного правителя-автократора, увінчаного в минулому візантійськими

¹⁷ Лебедевская летопись // ПСРЛ. – Т. XXIX. – С. 307.

¹⁸ История о Казанском царстве (Казанский летописец) // Там же. – Т. XIX. – Санкт-Петербург, 1903. – Стб. 204.

¹⁹ Синицина Н. В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). – Москва, 1998.

інсигніями влади було обрано іншого Володимира – Мономаха. Народжений від грецької царівни («цесарице грѣкыне»), доньки імператора Константина IX Мономаха, цей праправнук Володимира Святого був ідеальним взірцем для московських правителів.

Володимир Всеволодович звеличувався ще своїми сучасниками. Так, для київського митрополита Никифора I (1104–1121 рр.) він був «доблесная глава наша и всей христоволюбивой земли», через те, що його «Богъ издалече проразумъ и прѣдставил, и из оутрубы освяти и помазавъ, от царское и князьское крови смесив, его же благочестие въспита»²⁰. Літописний панегірик на смерть князя, уміщений в Лаврентіївському літописі, зображує могутнього та справедливого володаря:

«Преставися благовѣрныи и великыи князь Русскыи Володимѣрь, сынъ благовѣрна отца Всеволода украшенныи добрыми нравы, прослывшии в побѣдах его имене трепетаху вся страны и по всем землям изиде слух его понесе убо он всею душею възлюбѣи Бога, но и мы мнѣся Бога любяще, но аще потщѣмся заповѣди его схранити тогда явимосѣя Бога любяще любѣи бо мя рече заповѣди его хранитъ. Се же чудныи князь Володимѣрь потщѣся Бога хранити заповѣди и Божьи страхъ присно имѣя в сердци, поминая слово Господне иже рече о сем “познають вы вси человеци яко мои ученици есте аще любите другъ друга, и любите врагы ваша и добро творите ненавидѣющим вас”. Вся бо зломысли его вда Бог подъ руце его поне не взношашеся ни величашеся, но на Бога възлагаше все и Бог покарѣше подъ нозе его вся врагы. Он же заповѣдь Божью хранѣя добро творѣше врагом своїм отпускаше я одарены милостивъ же бѣше паче мѣры. Поминая слово Господне, глаголюще: “Блажен милостивии яко ти помиловани будут и блажен разумѣваяи на нища и убога яко в день лютый избавить и Господь”. И не щадѣаше имения своего раздавая требующим и церкви зижа и украшая чтишеть же излиха чернечьскый чин и поповьскый подавая имѣе же на потребу и приимая от них молитвы. Велику же вѣру стяжа к Богу и сродникома своима к святыма мученикама Борису и Глебу тем и церков прекрасну созда на Лте во имя ею идеже святого Бориса кров прольѣна бысть жалостив же бѣше от нудъ и даръ си от Бога прия да егда в церков внидашеть и слыша пенье и абѣ слезы испущашеть и тако молбы ко Владыце Христу со слезами воспущаше тем и Богъ вся прошенъя его свершаше и исполни лѣта его в добродѣнствѣ»²¹.

Слід однак зауважити, що літописні панегірики померлим князям не були цілісними й оригінальними творами на кшталт «князівських зерцал». Як продемонстрував О.Толочко, кожна літописна похвала «містить у собі цілий ланцюжок цитувань характеристик попередніх князів, вибудовуючи таким чином низку “взірців”, “прецедентів”, котрим відповідає даний князь»²².

²⁰ Послания митрополита Никифора. – Москва, 2000. – С.59.

²¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Москва, 1962. – Стб.293–295.

²² Толочко А. Похвала или Житие? (Между текстологией и идеологией княжеских панегириков в древнерусском летописании) // Palaeoslavica. – 1999. – VII. – Р.34.

Утім, ця характеристика Мономаха вирізняється з-поміж інших більшою змістовністю, ніж та, що подана в Іпатіївському літописі й перекриває шаблон літописних посмертних панегіриків²³. Звеличення після смерті того чи іншого князя в давньоруських писемних джерелах не обходилося, зазвичай, без згадки про Мономаха. «Володимирове плем'я» стало політичним символом Русі. Образ ідеального володаря, витворений аж ніяк небезстороннім сімейству Мономахів ігуменом їхнього родового Михайлівського Видубецького монастиря в Києві – Сильвестром залишався взірцем для прийдешніх поколінь староруських книжників. Йому складали шану автори таких популярних літературних пам'яток, як «Слово про Ігорів похід», «Слово про загибель Руської землі» та славнозвісної легенди про ешпан-зілля, уміщеної в Галицько-Волинському літописі під 1201 р.

Політичні успіхи московських правителів XIV–XV ст. надихнули тамтешніх книжників на створення циклу легенд про Володимира Мономаха, в яких він поставав могутнім єдиновладним правителем, увінчаним світовими інсигніями влади. Ідеологічним підґрунтям цих задумів стала пам'ятка московської публіцистики кінця 1520 – початку 1530-х рр. – «Сказання про князів владимирських», на основі якої близько 1547 р. було складено «Поставление великих князей русских», що стало вступом до «Чину вінчання» на царство Івана Грозного²⁴. Московський цар виступав тут спадкоємцем київських князів – Володимира Святославича і Володимира Мономаха, від якого він нібито дістав у спадок царський вінець, вінчаючись ним на царство. «Поставление великих князей русских» детально переповідає легенду про здобуття/набуття Мономахом цих візантійських інсигній влади, вінчання ними, а відтак і перетворення його на «царя Великиа Русии»²⁵.

«Сказання про князів владимирських» детально оповідає про те, як царгородський імператор – благочестивий Константин Мономах, тремтячи перед могутнім київським правителем, який виступив у похід на Візантію,

«снем же с своя главы венець царски поставляет его на блюде злате; повелевает же принести и крабицу сердоликову, из нея же Август кesarь римский веселяшеся, и ожерелье, иже на плещу своею носаше, и кацью. И от того времени князь велики Володимиръ Всеволодовичъ наречеся Манамах, царь Великиа Русия. [...] И оттоле и доньне тем венцем венчаются царским велиции князи володимерьстии, его же прислал греческий царь Коньстантин Манамах, егда ставятся на великое княжение русьское»²⁶.

²³ Орлов А.С. Владимир Мономах. – Москва; Ленинград, 1946. – С.35.

²⁴ Дмитриева Р.П. Литературная история и политическая роль «Сказания». – С.116.

²⁵ Барсов Е.В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами. – С.41.

²⁶ Сказание о князях владимирских: Первая редакция // Дмитриева Р.П. Сказание о князях владимирских. – Москва; Ленинград, 1955. – С.177–178. Порівн.: Сказание о князях владимирских // Жданов И. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 1895. – С.603. Ця визначальна для «Сказания про князів владимирських» ідея міцно вкорінилася в російській історіографії. Так, наприклад, «Летописец вкратце о русской земли, от которого колена российские и словенские люди, почему именуются Россия и словяне. И о создании великаго

16 січня 1547 р. 16-річний великий князь Іван IV Васильович урочисто вінчався на царство, слідуючи цьому «отеческому древнему преданию»:

«Тоя же зимы генваря 16, в недѣлю, венчан бысть на царство Руское благовѣрныи великии князь Иван Васильевичъ всея Руси преосвященным Макарием митрополитом всея Руси и архиепископы и епископы и архимандриты и всѣм священным собором Руския митрополия прародителя его венчаниемъ царя великого Манамаха животворящим крестом и венцом царским и диядимую, еже древле тѣмъ животворящим крестом и венцом царскимъ и диядимую венчан бысть на царство Русское прародитель его князь великии Владимир, наречен во царской перфире Манамах, от святейшаго митрополита ефесскаго кир Неофита по благословению патриярха цареградскаго и по молению греческаго царя Константина Манамаха»²⁷.

Для цієї церемонії було створено «Чин вінчання», в основу якого покладено «Чин поставлення» на московське велике княжіння онука Івана III – Дмитра Івановича²⁸. Проте «Чин вінчання» на царство Івана IV було розроблено більш детально. Для обґрунтування права його вінчання на основі другої частини «Сказання про князів владимирських» було написано вступ до чину²⁹. Новизною у ньому вирізнялася тільки назва («Поставление великих князей русских»), а далі майже дослівно переказувалася легенда про здобуття Володимиром Мономахом царських регалій і його коронування ними в Києві, куди з цією метою буцімто прибули з Царгорода митрополит, два єпископи та три візантійських сановника³⁰.

Новаграда. И откуда величашеся род словенских князей», оповідаючи про долю «Мономахових дарів», стверджує, що князь Володимир Мономах

«на смертному одрі заборонив будь-кому вінчатися царським вінцем, тому що, як він сказав, в удільних міжусобицях царя будуть убивати. Мономах віддає Мономахові дари – царські знаки – вірному й улюбленому своєму шостому синові, князеві Георгієві Володимировичу. Князі-хранителі вінця – Георгій Володимирович, Андрій Боголюбський, Александр Невський, Даниїл Александрович, Іван Калита та наступні московські – це особливе «царське коліно». Саме цими князями, за уявленнями владимирського та московського літописань, створювалася московська державність»

(див.: Плеханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – С.177).

²⁷ Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича // ПСРЛ. – Т. XXIX. – С. 49. Польський хроніст М. Стрийковський, переповідаючи свою версію здобуття Володимиром Мономахом царських інсигній, додавав:

«Z tego tedy Wołodymyra Monomacha Wsewoldowica, wszyscy Wielcy Kniaziowie Moskiewscy i insze xiążęta Ruskie, narod porządna genealogią wiodą i dla tego się jedznowlajcami i Carzami wszej Rusi tytułują, a żadnemu narodowi w tym przodku pozwolić nie chcą»

(див.: Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmodska, i wsystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz. III. – S. 188).

²⁸ Див.: Чин поставления на великое княжество князя Дмитрия Иоанновича, внука великого князя Иоанна III Васильевича // Барсов Е. В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами. – С. 32–38.

²⁹ Дмитриева Р. П. Литературная история и политическая роль «Сказания». – С. 116.

³⁰ Див.: Поставление великих князей русских, откуда бе и како начаша ставитися на великое княжество святыми бармами и царским венцом в лето 6403 // Барсов Е. В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами. – С. 39–41.

Так само й Іванові IV самого вінчання московським митрополитом було недостатньо – без благословення царгородського патріарха воно не було легітимним. У вересні 1561 р. до Москви доставили «благословенну» патріаршу грамоту. У ній предстоятель разом зі вселенським собором визнавав Івана Васильовича спадкоємцем «пріснопам'ятної цариці государині й дестини, сиріч володарки Анни (дружини київського князя Володимира Святославича – В.Р.), сестри самодержця царя Василія Багрянородного», царем законним та встановлював «реченому цареві [...] Іоаннові, бути й називатися йому царем законним і благочестивим, увінчаним і від нас правильно, разом та церковно, оскільки він від роду походить і від крові царської»³¹. Відомості про офіційне визнання за Іваном царського титулу було внесено до літопису:

«Сии же Константинограда Иоасаф патриарх и вси митрополиты и архиепископы и епископы благословиша боговенчаннаго царя и великого князя Ивана Васильевича всеа Руси, еже бытии и зватися ему царем законно и благочестно венчанному, вкупе от них и от их святых церкви просвещение и благословение, понеже рода есть и крове царския»³².

За спостереженнями А.Хорошкевич, після вінчання Івана Грозного на царство топікою дипломатичного листування стали уявлення про те, що набуття ним царського титулу відповідало давній історичній традиції руських/київських правителів, через що він і найменувався царем, подібно до Володимира Великого, «иже крестил Русскую землю», та Володимира Мономаха, який «на греческих царех дань имаху»³³. Згадки про знаменитих київських «предків» Івана – князів Ігоря, Олега, Святослава та його сина Володимира, Володимира Мономаха, які уславили себе переможними походами, часто зустрічаються в новгородському та московському літописанні. Особливо яскраво ця думка розвивається в «Казанській історії», укладеній за часів правління Івана Грозного:

«Ревнуня прадедомъ своимъ, великому князю Светославу Игоревичю, како тои многажды греческую землю плени, столь далеко ему сущи отъ Руския земля расстоянием, и дани великия со Царяграда имать со благородныхъ грекъ, победившихъ Трою предивную и прегордаго царя перского Скераска. Тои же велики князь Святославъ по Дунаю стоящихъ 80 городов болгарскихъ взя. Поревновавъ же сыну его во благочестии сиявшему, православному и великому князю Владимиру и державу свою Русскую землю святымъ крещениемъ просветившему, како взя велики градъ Корсунъ, и ины земля, многия языцы работаху ему, дани дающе, и надо всеми враги его рука бе высока. Велми же позавиде и Владимиру Манамаху, како же и тои подвижесе на греческаго царя Конъстанътина Маномаха великим ополчением ратнымъ»³⁴.

³¹ Кантерев Н.Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст. – Сергиев Посад, 1914. – С.29.

³² Дополнения к Никоновской летописи // ПСРЛ. – Т.ХІІІ: Вторая половина. – С.334.

³³ Хорошкевич А.Л. Россия в системе международных отношений середины XVI в. – Москва, 2003. – С.165.

³⁴ История о Казанском царстве (Казанский летописец) // ПСРЛ. – Т.ХІХ. – Стб.99–100.

Наслідком походу київського князя Володимира Всеволодовича стало отримання ним царських дарів, надісланих до Києва візантійським імператором.

«И сея ради вины великыи князь Владимир, прадедъ мой, – стверджували укладачі «Казанської історії» вустами Івана Васильовича, – царь Манамах наречеся, от него же и мы прияхом цари нарицатися, венца ради и порфиры и скифетра Костянтина царя Манамаха»³⁵.

На основі аналізу цього тексту М.Плюханова вмотивовує, що визначальною для нього була думка про те, що

«минулі руські князі царювали та суть їх царювання полягала у взятті великих міст. До ряду таких перемог і ряду давніх походів на Царгород має стати взяття Казані. Отже, воцарінню передують походи князів на Казань, казанській перемозі передують походи князів на Царгород, що призвели до отримання царських знаків. Передісторія воцаріння міняється місцями з передісторією казанського взяття. Завдяки чому взяття Казані здобуває значення акта воцаріння»³⁶.

На початку 1560-х рр. з ініціативи та під керівництвом митрополита Макарія (помер у 1564 р.) його сподвижником і помічником Андрієм, який пізніше також став митрополитом, було укладено одну з найзнаменитіших тогочасних літературно-історичних пам'яток – «Степенну книгу»³⁷ («Книга степенна царского родословия, иже в Рустей земле в благочестии просиявших богоутвержденных скипетродержателей, иже бяху от Бога, яко райская древета насаждени при исходящих вод, и правоверием напаяеми, богоразумием же благодатию возрастаеми, и божественною славою осияеаеми явишася, яко сад доброраслен и красен листвием и благоцветущ; многоплоден же и зрел и благоухания исполнен, велик же и высокъверх и многочадным рождием, яко светлозрачными ветми разширяем, богоугодными добродетельми преспеваем; и мнози от корени и от ветвей многообразными подвиги, яко златыми степенми на небо восходную лествицу непоколебимо водрузиша, по ней же невозбранен к богу восход утвердиша себе же и сущим по них»). Цей грандіозний звід, розвиваючи історико-генеалогічну схему «Сказання про князів владимирських», містив послідовний виклад московської/російської історії, розподіленої на 17 складових («степенів»), кожна з яких містила біографії руських князів – «предків» Івана Грозного.

«Розподіл історичного матеріалу на степені для часу початку вивищення Москви підкреслено робиться не за великими княжіннями, а за княжіннями московськими. Розподіл на степені подеколи умовний, не точно за княжіннями. Так, для всіх

³⁵ История о Казанском царстве... – Стб.100–101. Порівн.: Стб.381–382.

³⁶ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – С.187.

³⁷ Про датування цього історичного твору див.: Васенко П.Г. «Книга степенная царского родословия» и её значение в древнерусской исторической письменности. – Санкт-Петербург, 1904. – Ч.1. – С.168–217; Усачёв А.С. К вопросу о датировке Степенной книги // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2005. – №4. – С.28–40.

правлінні 1054–1113 рр. відведено одну степінь (третю), причому головною особою в ній зроблено не старшого Ярославича, а князя Всеволода, від якого йде лінія владимирських князів. Уся історія країни складається, таким чином, з цих “степенів” які у відповідності з традиційним церковним образом подаються як сходи, що ведуть до Бога, – російська історія стає генеалогічно єдиним ланцюгом святих московських государів та їхніх предків, “богоутверджених скіпетротримачів”³⁸.

Перші 6 із 17 степенів присвячувалися князям Київської Русі, починаючи від Володимира Святославича. Звертаючись до постаті «богівінчаного царя» Володимира Мономаха, укладачі «Степенної книги» наголошували на тому, що київський князь

«всюду прослы въ храбрости и победахъ, еже всемъ странамъ имени его трепетати, и во всех земляхъ изыде слухъ его. Его же ради мужества и греческаго царя Костянтина Манамаха дядиму и венець и крестъ Животворящаго Древа пріємъ и порамъницу царскую и крайбіцу сердоличъную, изъ нея же весляшеся иногда Август, кесарь римскій, и чепъ златую аравійскаго злата и иные многия царские почести въ дарехъ пріять мужества ради своего и благочестия. И не просто рещи таковому дарованию не от человек, но Божіим неизреченнымъ судьбамъ *претворяющее и преводяще славу греческаго царства на російскаго царя*. Венчан же бысть тогда в Кіеве темъ царскимъ венцемъ во святей велицей соборней и апостольстей церкви отъ святейшаго Неофита, митрополита ефескаго и отъ прочихъ святителей митулинскаго и милитійскаго, вкупе съ митрополитомъ пришедшихъ отъ Царяграда, и оттоле боговенчаный царь нарицашася въ Російскомъ царствіи»³⁹.

«Степенна книга», як бачимо, виразно позиціонувала Володимира Мономаха першим царем, увінчаним цим титулом від «грецького царства».

Віру у харизму київського князя, освяченого візантійськими інсигніями, було упередметнено винайденими в Москві знаками влади, що демонстрували «київське походження». Зокрема відомий вінець московських царів – так звана «шапка Мономаха». Виготовлена в 1330-х рр. для одного татарського хана, її наприкінці XVI ст., мовлячи словами Е.Кінана, «перейменували, чи перехрестили, додавши хреста, і виписали новий паспорт – підтасовану легенду, яка пов’язувала її з Константаном Мономахом»⁴⁰.

³⁸ Покровский Н.Н. Афанасий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1988. – Вып.2 (вторая половина XIV–XVI вв.). – Ч.1. – С.76. Ширше про історичні постулати «Степенної книги» див.: Nitshe P. Translatio imperii? Beobachtungen zum historischen Selbstverständnis im Moskauer Zartum um die Mitte des 16. Jahrhundert // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1987. – Bd.35. – Н.3. – С.321–338; Покровский Н.Н. Исторические постулаты Степенной книги царского родословия // Исторические источники и литературные памятники XVI–XX вв.: Развитие традиций. – Новосибирск, 2004. – С.3–36.

³⁹ Книга степенная царского родословия: Часть первая // ПСРЛ. – Т.XXI: Первая половина. – Санкт-Петербург, 1908. – С.188.

⁴⁰ Кінан Е. Російські історичні міти / Пер. з англ. – К., 2003. – С.19. Ширше див.: Жилина Н.В. Шапка Мономаха: историко-культурное и технологическое исследование. – Москва, 2001.

Цей атрибут церемонії вінчання на царство московських правителів уперше згадується у «Чині поставлення» на велике княжіння в 1498 р. Дмитрія Івановича, онука великого московського князя Івана III, включеного до літописного зводу 1518 р.⁴¹ Цю пам'ятку в редакції, що посилювала «царську тему», ввели й до літописного зводу 1520 р., в якому міститься розлога оповідь про походження цих регалій:

«того же лета (6622/1114 р. – *В.Р*) нача Владимир советовати с бояры своими, хотя ити на Царьград. [...] Тогда же бе во Царьграде царь Костянтин Манамах, а в то время имея брань с персы и с латынею; и посла царь Костянтин к великому князю Владимиру Неофита, митрополита ефесскаго, и с ним два епископа митилинска и милитинска, и стратига антиохийска, и августолия александрийска, игемона иерусалимска Еустафья, и посылает с ними к великому князю крест от животворящего древа, и снем от своеа главы венец царский, иже именуется Манамахова шапка, и крабицу сердоликову, из нея же Август, царь римский веселяшеся, и чеши златыа и иные многие царские дары. И приде Неофит митрополит и с епископы к великому князю Владимиру, и нача молити от царя великого князя: “Просит царь от твоего благородия мира и любви, да церкви Божия без мятежа будутъ и все православме в покои пребудет, под сущю властию нашего царства и твоего великого самодержавства Великия Руси, да нарицаешия отселе боговенчанный царь”. Венчан сим царским венцом рукою святейшего митрополита кир Неофита и с епископы, и от того времени князь велики Владимир Всеволодович наречен Манамах и царь великия Русия, и пребысть с царем Константином прочая времена в мире и любви; и оттоле тем царским венцом венчаются вси великие князи владимирские, егда ставятся на великое княжение»⁴².

Більш детально ця тема розвивається у хронографах. Наприклад, в одному з московських хронографічних списків міститься вказівка на те, що поход Володимира Мономаха на Царгород передували виправи київських князів більш раннього часу:

«Великий князь Владимир Всеволодович нача советовати со князми своими и с бояры, хотя ийти на Царьград, глаголя: “Егда аз есмь юнейший прежь мене державствовавших и хоругви правящих скипетра великия Россия, яко той великий князь Олег ходил на Царьград и дань велику на вся воя своя взял и здров возвртися [...], а мы есмы Божию милостию настолницы прародителей своих”».

Унаслідок завоювання Царгорода – символічно заповідженої Володимирові його попередниками на київському престолі місії, він став «отселе боговенчанный царь великия Россия»⁴³.

⁴¹ Синицина Н.В. О происхождении понятия «шапка Мономаха» (к вопросу о концепциях римско-византийского преемства в русской общественной мысли XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1987 г. – Москва, 1989. – С.189–196.

⁴² Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью. – С.144.

⁴³ Попов А. Изборник статей, внесённых в хронографы русской редакции. – Москва, 1869. – С.21–23.

Про глибоке укорінення й розвиток цих уявлень свідчить оздоблення молільного царського місця. Так званий «Мономахов трон» було встановлено у вересні 1551 р. в Успенському соборі Московського Кремля для першого царя Івана Грозного. Цю кубоподібну споруду прикрашали чотири барельєфні панно, монументальні композиції яких відтворюють епізоди виправи Володимира Мономаха проти Візантії, його перемогу у Фракії над військом імператора Константина Мономаха та передачу останнім (дарма, що той помер за 58 років до сходження Володимира Всеволодовича на київський престол) київському князеві царських регалій. На лівих дверях цієї споруди було вирізьблено напис:

«В еравнука его, князь великий Владимиръ Всеволодовичъ Манамахъ, тои убо царь и Манамах прозвася от таковыя вины. Егда на великомъ княжении седе в Киеве, совет творяше съ князьями своими, и боля ры и вельможами, глаголя: “Егда азъ есмь юнеишии прежде мене державствовавшихъ и хоруви правящихъ скипетра великия Росия, яко же великий князь Олегъ ходил и взялъ съ Цариграда велию дань на вся воя своя, и здравъ възратися восвоаси, и потомъ князь великий Всеславъ Игоревичъ ходилъ и взялъ на Константине граде тяжчаишую дань, а мы есмы Божиею милостию настолницы прародители своих и отца моего великого князя Всеволода Ярославича и наследницы тоя же чести от Бога сподоблени. Ныне убо съвета ишу о васъ, моеа полаты князеи, и боляръ, и воеводъ, и всего над вами христолюбиваго воинства. Да превознесется имя святыхъ и живоначалныхъ Троицы вашеа храбрости могутствомъ Божиею волею с нанашим повелениемъ”. Отвещае же великому князю Владимиру Всеволодичю князи, и боляре, и воеводы его, реша: “Сердце царево в руце Божии, яко же писано есть, а мы есмы в твоеи воли, господаря нашего по Бозе”. Великий князь Владимиръ собирает воеводы благоискусныа и многоразумныа и поставляет чиноначальники над различными воинствами – тысящники, и сотники, и пятидесятники над различными борения, и съвокупи многия тысяща воинства, и отпусти их Фракию Царяграда области, и плениши ихъ доволно, и возвратишися съ многымъ богатствомъ во мнозе здравии восвоаси»⁴⁴.

Навпроти царського місця у храмі встановлюється ікона «Церква войовнича», яка називалася тоді «Благословенне воїнство отця небесного». На думку мистецтвознавців,

«ідея наступності єдинодержавної влади від князів київських і владимирських поєднувалася у цьому комплексі царського місця та ікони “Благословенне воїнство небесного царя” в єдину концепцію. Якщо рельєфи царського місця покликані були утверджувати безпосередню наступність влади Івана IV, вінчаного бармами Мономаха, від князів київських і владимирських, а

⁴⁴ Соколова И.М. Мономахов трон: Царское место Успенского собора Московского Кремля. – Москва, 2001. – С.61–63, 65–66.

через Мономаха – і від імператорів візантійських, то ікона “Благословенне воїнство небесного царя” включала самого Івана IV та його переможне військо у число тих звитязних захисників Руської землі, представлених на іконі»⁴⁵.

Так постать київського князя Володимира Всеволодовича Мономаха, ставши базовим персонажем політико-ідеологічної системи організації та самоідентифікації Московського царства, прислужилася легітимізації уявлень тамтешньої еліти про успадкування/присвоєння спадщини Київської Русі та увінчаних «грецькою славою» її князів.

⁴⁵ Подобедова О.И. Московская школа живописи при Иване IV: Работы в Московском Кремле 40-х – 70-х гг. XVI в. – Москва, 1972. – С.23. Порівн.: Кочетков И.А. К истолкованию иконы «Церковь воинствующая» («Благословенно воїнство небесного царя») // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР (Пушкинского дома). – Ленинград, 1985. – Т.38. – С.185–209.

This article is devoted to the comprehension of the Heritage of Volodymyr Monomakh – Grand Prince of Kyiv (1113–1125), its understanding by the Church periodical literature and by the ideology of Moscow kingdom. The article traces the ways to develop ideas about Volodymyr Monomakh as the progenitor of the Moscow tsars and of their assigning of the legacy of Kyivan Rus' and about its princes crowned by “Greek fame”.

Keywords: Volodymyr Monomakh, historical memory, Kyivan Rus', heritage, Moscow kingdom, power, insignias.

